

مقایسه تحلیلی نحوه انعکاس صلح حدیبیه در قرآن کریم (سوره فتح) و منابع تاریخی

(مغازی واقدی، سیره ابن‌هشام، طبقات ابن‌سعد و تاریخ طبری)

بہمن زینلی*

مقاله پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۱/۳/۳۰

سید محمد صادق حسینی کجانی**

پذیرش: ۱۴۰۱/۶/۲۶

علی اعتصامی***

10.22034/JKSL.2022.348100.1119

چکیده

صلح حدیبیه یکی از نقاط عطف تاریخ صدر اسلام است. این واقعه که از نشانه‌های صلح طلبی اسلام به شمار می‌رود، بیانگر آن است که اسلام دستیابی به هدف از راه مصالحه را، به جنگ ترجیح می‌دهد. از طرفی بیانگر تدبیر و اشراف سیاسی رسول خدا ﷺ در مواجهه با دشمنان اسلام به ویژه مشرکان است. انعقاد این صلح به منزله‌ی اعلان رسمی برتری مسلمین و به رسمیت شناخته شدن آن‌ها از سوی کفار قریش بود. انتشار خبر این صلح‌نامه، منجر به گسترش روز افزون اسلام در شبه جزیره عربستان گردید. صلح حدیبیه و رخدادهای پیرامون آن، هم در قرآن کریم و هم در منابع تاریخی منعکس شده‌اند. هدف این پژوهش که با رویکرد مقایسه‌ای - تحلیلی و با استناد به آیات قرآن کریم، تفاسیر و منابع منتخب تاریخی تدوین شده است، تبیین وجوه تشابه و تفاوت گزارش‌های قرآن کریم و منابع منتخب تاریخی در رابطه با این صلح‌نامه است. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که در بیان حادثه صلح حدیبیه، قرآن کریم و منابع منتخب از نظر پردازش و نگرش چه تفاوت‌ها و تشابهاتی دارند. فرضیه مطرح در این پژوهش بر این مبنا است که با توجه به فلسفه‌ی نزول قرآن کریم که همان هدایت بشر است، به نظر می‌رسد با وجود برخی اخبار مشابه، گزارش قرآن درباره‌ی این واقعه، از نظر نگرشی و پردازشی معطوف به اهداف هدایتی است و با منابع تاریخی منتخب که گزارش‌های آن ماهیت تاریخی دارد، متفاوت است.

واژگان کلیدی: قرآن، صلح حدیبیه، تاریخ نگری، تاریخ نگاری، منابع تاریخی.

*. عضو هیئت علمی گروه ایران‌شناسی و تاریخ دانشگاه اصفهان، ایران.
bahman.zeinali@gmail.com

** عضو هیئت علمی گروه معارف دانشگاه آزاد اسلامی اصفهان، ایران.
sadegh.hoseynik@yahoo.com

*** دانشجوی دکتری گروه ایران‌شناسی و تاریخ دانشگاه اصفهان، ایران.
ali.etesami57@gmail.com

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

تاریخ صدر اسلام، سرشار از وقایع آموزنده و عبرت آموز است. از جمله واقعه‌ی صلح حدیبیه که در سال ششم هجری میان مسلمانان و مشرکان مکه به وقوع پیوست. این صلح که بیانگر توجه ویژه اسلام و رسول خدا ﷺ به صلح‌طلبی اسلام است، یکی از نقاط عطف و بسیار مهم در تاریخ اسلام به شمار می‌رود. در سال ششم هجری، رسول خدا ﷺ تصمیم گرفت برای زیارت کعبه و انجام عمره به سوی مکه عزیمت نماید. این امر علاوه بر اینکه یک عبادت بود، اقتدار مسلمانان را نیز در حجاز به نمایش می‌گذاشت. این تصمیم ایشان در پی یک رؤیای صادقه بود. رسول خدا ﷺ خوابی دیدند که با یارانشان به مسجدالحرام وارد شده و در امنیت کامل مناسک عمره به جای می‌آورند. ایشان رؤیای خویش را برای اصحاب بیان کردند و آنان را از تصمیم خویش مبنی بر انجام مناسک آگاه نمودند. و فرمودند: هرکس بخواهد می‌تواند ایشان را همراهی کند. اما مشرکان در منطقه حدیبیه مانع از ادامه حرکت آنان به سوی مکه شدند و سرانجام پس از رد و بدل شدن سفرای از دو طرف، با درایت رسول خدا ﷺ صلح حدیبیه منعقد گردید.

موضوع صلح حدیبیه، بنابر اهمیتی که در تاریخ اسلام دارد، هم در آیات قرآن کریم و هم از سوی مورخان صدر اسلام و همچنین پژوهشگران معاصر مورد توجه و اهتمام قرار گرفته است. علاوه بر انعکاس اخبار این حادثه در منابع ذکر شده، نحوه مواجهه رسول خدا ﷺ و مسلمانان با این حادثه، برای امت اسلامی بسیار حائز اهمیت است. چرا که در طول پانزده قرن تاریخ اسلام، مسلمانان بارها با دشمنان و مخالفانی مواجهه شدند که در مواردی منجر به سازش و صلح گردید و این امر در تاریخ معاصر هم قابل تأمل و بررسی است. با توجه به نوع نگاه قرآن کریم و سیره رسول خدا ﷺ در باب صلح و تعامل با دشمنان که در حادثه صلح حدیبیه انعکاس یافته، مطالعه‌ی دقیق در خصوص ابعاد مختلف این حادثه، هم از منظر آیات و هم از منظر روایات تاریخی، می‌تواند الگوی مناسبی فرا روی امت اسلامی در نحوه مواجهه با مخالفان و دشمنان قرار دهد.

قرآن کریم، خودش را کتاب ذکر «نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ»، «لَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ» و هدایت، بصیرت و مشابه آن معرفی می‌نماید. این کتاب هدایت، برای تحقق نقش هدایتگری خود، از تاریخ هم - همان‌گونه که از دیگر پدیده‌ها و دانش‌ها - بهره گرفته است. از

آنجا که هدف از نزول قرآن کریم هدایت بشر است، ساختار گزارش‌های تاریخی در آن نیز، معطوف به هدایت است. قرآن کریم هیچ‌گاه وقایع تاریخی را با تفصیلی که در منابع تاریخی معمول است ذکر نمی‌کند و تنها به نقاطی از حادثه اشاره دارد که برای زندگی سعادت‌مندان بشر راه‌گشا و دربرگیرنده هدایت اوست. به این معنا که الگوی پردازشی وقایع در قرآن، متناسب با نکات هدایتی متغیر است. قرآن کریم با این اندیشه که حوادث، خودبه‌خود به وجود آمده و یا این‌که انسان در برابر حوادث، یک موجود دست‌بسته‌ی به تقدیر سپرده شده است مقاومت می‌کند (دانش‌کیا، ۱۳۹۸: ۶۶). قرآن شیوه‌ای خاص در تحلیل رویدادها دارد که به نظر می‌رسد این شیوه، علاوه بر تأکید بر عوامل انسانی و مادی در وقایع و حوادث به عوامل ماورایی و معنوی نیز می‌پردازد. این عوامل ماورایی، علم، قدرت و اراده الهی است که مافوق تمامی علوم، قدرت‌ها و اراده‌های انسانی و بشری است. این قدرت و اراده الهی از خلال سنن و قوانینی که تشکیل دهنده مهمترین بخش از الگوی پردازشی قرآن کریم هستند، ساری و جاری می‌گردد و دارای سه ویژگی مهم می‌باشند:

۱. الهی بوده و حاکمیت خداوند را تحقق می‌بخشند؛

۲. عمومیت داشته و منحصر به یک رخداد خاص نیستند؛

۳. در سنت الهی مسئله‌ی اراده، تفکر و آزادی انسان مطرح است، یعنی انسان‌ها به دست خود سرنوشت خویش را می‌سازند و سنتی را که باید در موردشان اجرا شود به دست خویش برمی‌گزینند، به عبارت دیگر سنت‌های اجتماعی - تاریخی خداوند، از زیر دست انسان‌ها جریان می‌یابند (صدر، ۱۳۶۹: ۷۸).

با توجه به مباحث فوق این مقاله با استناد به بخشی از آیات سوره فتح (۱، ۳، ۴، ۱۱، ۱۲، ۱۸، ۱۹، ۲۴، ۲۵ و ۲۷) و نظر برخی از مفسران شیعه و اهل سنت (قمی، شیخ طوسی، طبرسی، فیض کاشانی، طباطبایی، قرائتی، طبری، فخر رازی و زمخشری) و گزارش‌های منابع منتخب تاریخی (مغازی واقدی، سیره ابن‌هشام، طبقات ابن سعد و تاریخ طبری) به شیوه تحلیلی و تطبیقی در صدد است، دیدگاه قرآن و منابع تاریخی منتخب در خصوص صلح حدیبیه و نحوه تعامل رسول خدا ﷺ با مشرکان مکه را مورد بررسی و مقایسه قرار دهد تا از خلال این کار، ضمن دستیابی به زوایای دقیق تاریخی ارائه شده در قرآن، به نوع نگاه قرآن و منابع تاریخی منتخب (تاریخ نگری) و نیز به تفاوت‌ها و تشابهات نقل تاریخ در قرآن و آن منابع تاریخی (تاریخ نگاری) بپردازد.

با توجه به کثرت تفاسیر، اعم از تفاسیر شیعه و اهل سنت و همچنین کثرت منابع تاریخی و روایت‌های نقل شده درباره موضوع پژوهش، امکان بررسی نظرات و گزارش‌های همه آن‌ها مقدور نیست. بنابراین تلاش گردید تا منتخبی از کتب تفسیری شیعه^۱ و کتب تفسیری اهل سنت^۲ در ادوار مختلف تاریخی و همچنین شاخص‌ترین منابع تاریخی سیره رسول خدا ﷺ^۳ برای تحلیل داده‌های مد نظر در این پژوهش، مورد استفاده قرار گیرد. همان‌گونه هم که در سطور پیشین اشاره شد این پژوهش به روش تطبیقی - تحلیلی و با استناد به منابع تفسیری و تاریخی انجام پذیرفته است. همچنین تذکر این نکته ضروری است که مؤلفه‌های مد نظر در این پژوهش تطبیقی، شش عنوان است^۴ که در تحلیل این مؤلفه‌ها، هشت موضوع مورد تطبیق قرار گرفته و نتایج نهایی، متأثر از تطبیق این هشت موضوع، در منابع تفسیری و منابع تاریخی می‌باشد.

۲-۱. پیشینه تحقیق

گرچه در مورد موضوع مقاله حاضر، تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته، اما مطالعات و پژوهش‌های بسیاری صورت پذیرفته که هر کدام به نحوی به موضوع مقاله حاضر مرتبط می‌شود. این آثار از دو منظر قابل بررسی و ارزیابی می‌باشند:

الف: آثار مربوط به حادثه صلح حدیبیه که از نظر محتوایی بیشتر مد نظر و مطالعه است، مانند: کتاب «بررسی تاریخی صلح‌های پیامبر ﷺ» نوشته‌ی حامد منتظری مقدم. این کتاب اثری است که صلح‌های دوران رسول خدا ﷺ را در سه بخش قبل از حدیبیه، صلح‌نامه حدیبیه و بعد از حدیبیه مورد بررسی و کنکاش تاریخی قرار داده است. وی در این اثر ضمن بررسی پیشینه‌ی تاریخی صلح در شبه جزیره عربستان، تمامی قراردادهای صلح پیامبر ﷺ را با استناد به گزاره‌های منابع تاریخی صدر اسلام مورد بررسی قرارداده و زمینه‌ها، دستاوردها و پیامدهای بسیاری از صلح‌ها را بیان نموده است. اما این کتاب به مقایسه‌ی گزارش‌های تاریخی با قرآن و حتی منابع منتخب تاریخی نپرداخته است. علاوه بر کتاب نام برده، مقالاتی چون: «صلح حدیبیه یک پیروزی بزرگ برای مسلمانان»

۱. تفسیر قمی، التبیان فی تفسیر القرآن شیخ طوسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن طبرسی، تفسیر الصافی فیض کاشانی، تفسیر المیزان طباطبایی، تفسیر نمونه قرائتی.
 ۲. جامع البیان فی تفسیر القرآن طبری، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، فخر رازی و الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل زمخشری.
 ۳. مغازی واقدی، سیره ابن‌هشام، طبقات ابن سعد و تاریخ طبری.
 ۴. رجوع به جدول شماره ۳

نوشته‌ی یعقوب جعفری؛ «صلح حدیبیه از منظر قرآن کریم» نوشته‌ی سید حسین حرّ؛ «صلح حدیبیه» نوشته‌ی محمد اسماعیل نوری؛ «بررسی صلح‌نامه حدیبیه و صلح‌نامه مسکن ساباط» نوشته‌ی حسین مرادی نسب؛ «صلح الحدیبیه علی ضوء سورة الفتح» نوشته‌ی نجبه غلام نبی و «روایت تاریخی حدیبیه، پژوهشی درباره‌ی گزارش عروۀ بن زبیر» نوشته‌ی اندریاس گورکه، از جمله پژوهش‌هایی هستند که درباره‌ی صلح حدیبیه با استناد به منابع تاریخی و انعکاس برخی آیات قرآن در این باره پرداخته‌اند. اما این آثار به مقایسه، تطبیق و نحوه انعکاس این اخبار در قرآن و منابع تاریخی منتخب از نظر پردازش و نگرش، اهتمام نداشته‌اند.

ب: آثار مربوط به مطالعات تطبیقی درباره برخی حوادث صدر اسلام از منظر قرآن و منابع تاریخی که از نظر روشی قابل ارزیابی می‌باشند و شامل: کتاب‌های «سیره‌نویسان و قرآن» نوشته‌ی منصور داداش نژاد؛ «نگاهی دیگر به تاریخ در قرآن: تشابه‌ها، تفاوت‌ها و تعارض‌های گزارش‌های تاریخی قرآن با منابع منتخب (بررسی موردی غزوه بدر، احد و تبوک)» نوشته‌ی محمد حسین دانش‌کیا و همچنین مقالات: «مقایسه تحلیلی نحوه انعکاس غزوه بنی قینقاع در قرآن و منابع تاریخی» نوشته‌ی بهمن زینلی؛ «بررسی تطبیقی الگوی تاریخ‌نگاری قرآن کریم و منابع تاریخی منتخب (مغازی واقدی، طبقات ابن سعد، سیره ابن هشام و تاریخ طبری) در نحوه انعکاس آگاهی پیشین یهود از صفات پیامبر ﷺ» نوشته‌ی سید محمد صادق حسینی کجانی؛ «تحلیل و بررسی نحوه انعکاس غزوه بنی نضیر در قرآن کریم با تأکید بر الگوی نگرشی و نگارشی (پردازشی) تاریخ‌نگاری قرآن» نوشته‌ی حسینی کجانی و جباری و «مقایسه تطبیقی گزارش‌های منابع تاریخی و قرآن درباره جریان نفاق، عملکرد و روش‌های مقابله با آن از بعثت پیامبر ﷺ تا غزوه بدر» نوشته‌ی محمد حسین دانش‌کیا می‌باشند. آثار بخش دوم هیچ کدام به موضوع صلح حدیبیه و همچنین به مقایسه آیات قرآن و گزارش‌های تاریخی در این باب پرداخته، اما تجربه مفیدی را در عرصه مطالعات تطبیقی قرآن و منابع تاریخی در خصوص سیره‌ی نبوی در اختیار پژوهش‌گران قرار داده‌اند که از نظر روشی قابل استفاده در این مقاله نیز می‌باشند.

۲. صلح حدیبیه

در سال ششم هجری، پیامبر ﷺ به دنبال یک رؤیای صادقه، تصمیم گرفتند برای زیارت کعبه و انجام عمره به سوی مکه عزیمت نمایند (ابن هشام، بی تا، ج: ۲: ۳۰۸). ایشان در اول ماه ذیقعد، همراه با هزار و چهارصد نفر^۱ از مسلمانان عازم مکه شدند، آنان بدون سلاح و با به همراه داشتن قربانی‌هایی و فقط برای انجام مناسک حج راهی مکه شدند (ابن هشام، بی تا، ج: ۳: ۳۲۲). کاروان زیارتی مسلمانان، در بین راه با قبایل بدوی میان مکه و مدینه روبرو می‌شدند و گاهی رسول خدا ﷺ آنان را دعوت به همراهی می‌کرد، ولی آنان حاضر نبودند دارایی و خانواده خود را رها کنند و اساساً فکر می‌کردند پیامبر ﷺ و همراهانش از این سفر زنده بر نمی‌گردند. این برداشت، ناشی از دو عامل بود؛ اول: مسلمانان بدون اسلحه بودند. دوم: هنوز خاطره جنگ بدر در اذهان مشرکان مکه زنده بود (واقعی، ۱۴۰۵ق، ج: ۱: ۵۷۴). پیامبر ﷺ و مسلمانان پس از بستن احرام در مسجد شجره، به سوی مکه روان شدند تا آنکه خبر به قریش رسید و آنان پس از انجام مشورت‌هایی تصمیم گرفتند مانع از ورود پیامبر ﷺ و مسلمانان به مکه شوند. رسول خدا ﷺ در طی مسیر برای آنکه با قریش روبرو نشوند، از راه‌های غیرمتعارف حرکت می‌کردند تا اینکه به حدیبیه رسیدند و در آنجا اقامت کردند. مشرکان افرادی نزد پیامبر ﷺ فرستادند و از ایشان خواستند برگردد و اعلام داشتند از ورود آنان به مکه جلوگیری می‌کنند (ابن هشام، بی تا، ج: ۳: ۳۲۶). قریش تصور می‌کردند ورود مسلمانان به مکه به حیثیت آنان لطمه خواهد زد. رسول خدا ﷺ چند تن از صحابه‌ی خود را نزد قریش فرستادند تا قریش را آگاه کنند برای جنگ نیامده، بلکه برای انجام مناسک عمره آمده‌اند.

به دنبال تأخیر در بازگشت سفیران و نمایندگان اعزامی رسول خدا ﷺ از مکه و نیز شایعه کشته شدن آنان توسط قریش (واقعی، ۱۴۰۵، ج: ۱: ۶۰۶)، پیامبر ﷺ جهت تحکیم موقعیت خود و ایجاد روحیه مقاومت در مسلمانان، آنان را به بیعت مجدد فراخواند. مسلمانان نیز این دعوت را اجابت کردند و با آن حضرت بیعت کردند و متعهد شدند هرگز فرار نکنند و تا پای جان در کنار پیامبر ﷺ بمانند و با دشمنانش بجنگند. این بیعت به دلیل اینکه در زیر درختی انجام گرفت به نام بیعت شجره و به دلیل اینکه خدای

۱. تعداد همراهان پیامبر ﷺ را واقعی از هزار و چهارصد نفر تا هزار و پانصد نفر (المغازی، ج: ۱، ۵۷۴) و ابن هشام از هشتصد نفر تا هزار و چهارصد نفر (ابن هشام، بی تا، ج: ۳: ۳۲۲) و ابن سعد تا هزار و ششصد نفر (الطبقات الكبرى، ج: ۲: ۵۹) می‌نویسند.

سبحان در آیات ۱۸ و ۱۹ سوره فتح، رضایت و خشنودی خود را از مؤمنان شرکت کننده در آن اعلام فرموده به «بیعت رضوان» (ذهبی، ۱۴۱۷، ج: ۲: ۵۵) معروف شده است. آوازه این بیعت مسلمانان با رسول خدا ﷺ در مکه پیچید و رعب و وحشتی در قلوب مشرکان افکند. همین امر هم سبب شد، سفیران پیامبر ﷺ را آزاد کنند و در نهایت به یک قرارداد ترک مخاصمه تن در دهند. این پیمان برای مسلمانان بسیار سودمند بود و تا ده سال فکرشان از طرف دشمنی مشرکان راحت می‌شد و پیامبر ﷺ با این پیمان به نتیجه‌ای رسید که با جنگ‌های متعدد بدان دست نیافته بود. انعقاد این پیمان به منزله به رسمیت شناخته شدن نظام حکومتی پیامبر ﷺ در قالب یک امت در مدینه بود که مشرکان مکه تلاش برای نابودی آن داشتند و به حق باید آن را پیروزی بزرگی برای مسلمانان دانست. درباره‌ی این واقعه، سوره مبارکه فتح بر پیامبر ﷺ نازل شد و خداوند از آن به عنوان فتح مبین (پیروزی آشکار) یاد کرد (طبری، ۱۴۰۸: ۹۸؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج: ۱۸: ۱۵۲). از زهری روایت شده: فتحی بزرگ‌تر از حدیبیه نبوده است به این دلیل که مشرکان با مسلمانان در آمیختند و سخنانشان را شنیدند و اسلام در دل‌هایشان متمرکز شد و در طی سه سال، جمع بسیاری مسلمان شدند و شمار طرفداران اسلام زیاد گردید (طبرسی، ۱۳۷۵، ج: ۶: ۵۷).

پس از امضای پیمان‌نامه از سوی طرفین، پیامبر ﷺ دستور دادند مسلمانان قربانی‌ها را ذبح کنند، سر خود را بتراشند و از احرام خارج شوند و خودشان نیز در این کار پیش قدم شدند و سپس به سوی مدینه بازگشتند. با اینکه عده‌ای از مسلمانان و به ویژه در رأس آنان عمر بن خطاب به خاطر محقق نشدن طواف و زیارت خانه خدا بنا به رؤیایی که پیامبر ﷺ دیده بود، به آن حضرت اعتراض داشتند (مقریزی، ۱۴۰۱، ج: ۱: ۲۲۵)، اما رسول خدا ﷺ در پاسخ به آنان تأکید کردند: این رؤیا صادق بوده و من به شما وعده می‌دهم سال بعد خانه‌ی خدا را طواف خواهیم کرد و این حتمی، قطعی و انجام شدنی است (قمی، ۱۳۶۷، ج: ۲: ۳۱۲). و لذا در راستای تحقق این وعده رسول خدا ﷺ در ماه ذی‌القعدة سال هفتم هجرت، دوباره با یارانش مُحرم شدند و با شترهای قربانی به سوی مکه حرکت کردند و با ابهت خاصی وارد آنجا شدند. در تاریخ اسلام این سفر زیارتی به «عمرة القضا» مشهور است (ابن هشام، ج: ۲: ۳۷۱).

۱: «لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا* وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا وَكَانَ اللَّهُ عَزِيزًا حَكِيمًا».

۱-۲. صلح حدیبیه از منظر قرآن کریم

در قرآن کریم به طور مستقیم نامی از صلح حدیبیه برده نشده، اما بنا بر نظر اغلب مفسران^۱ سوره مبارکه فتح که در هنگام بازگشت از «حدیبیه» نازل شد، از این موفقیت به عنوان «فتح المبین» یاد نموده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸: ۱۵۲) و با اعلام رضایت از بیعت کنندگان، وعده پیروزی و غنیمت‌های فراوان به مسلمانان داده است (فتح: ۳). مطالب مطرح شده در سوره فتح درباره صلح حدیبیه در هفت موضوع قابل بررسی است که عبارتند از:

پیامدهای صلح حدیبیه: زمینه‌سازی پیروزی‌های بعدی پیامبر (فتح: ۱ تا ۳)، افزایش ایمان و اطمینان قلبی مؤمنان (فتح: ۴ و ۵) و ناکام ماندن دشمنان اسلام (فتح: ۶ و ۷).
وظیفه مسلمان در این واقعه: حمایت از پیامبر و تکریم ایشان (فتح: ۸ و ۱۰) و پایبندی به بیعت رضوان (فتح: ۱۰).

نکوهش منافقانی که در جنگ حاضر نشدند: بهانه‌های منافقان برای عدم حضور در این سفر (فتح: ۱۱)، پاسخ به بهانه‌ها و پندارهای منافقان (فتح: ۱۱ و ۱۲)، کیفر اخروی منافقان بی‌ایمان (فتح: ۱۳ و ۱۴)، محرومیت منافقان از غنائم جنگ خیبر (فتح: ۱۵) و راه توبه منافقان، شرکت در نبردهای آینده (فتح: ۱۶ و ۱۷).

پاداش مؤمنانی که رسول خدا ﷺ را یاری کردند: پاداش معنوی شرکت کنندگان در بیعت رضوان شامل کسب خشنودی خداوند (فتح: ۱۸)، کسب غنیمت‌های فراوان پس از صلح حدیبیه در فتح خیبر (فتح: ۱۹ و ۲۱).

زمینه‌ها و دلایل انعقاد صلح حدیبیه: صلح بسبب ضعف لشکر اسلام نبود (فتح: ۲۲ تا ۲۴)، صلح بدلیل حفظ جان مؤمنان مکه صورت گرفت و صلح حدیبیه زمینه ساز تحقق رؤیای صادقه پیامبر ﷺ مبنی بر فتح مکه بود (فتح: ۲۷ و ۲۸).

ترسیم سیمای یاران پیامبر ﷺ در تورات و انجیل (فتح: ۲۶).

تبیین پاداش بزرگ مؤمنان (فتح: ۲۹).

با وجود موارد هفتگانه^۲، اغلب مفسران اسلامی، مباحث مربوط به صلح حدیبیه را در

۱. مفسران بزرگی چون: قمی، ۱۳۶۳ش، ج ۲: ۳۱۱؛ شیخ طوسی، بی تا، ج ۹: ۳۱۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج ۹: ۱۶۵؛ طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶: ۴۲؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴: ۳۳۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸: ۶۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵: ۳۳. همگی نزول سوره فتح را در بازگشت رسول خدا از حدیبیه می‌دانند. هرچند این مفسران در تفسیر برخی از آیات این سوره از جمله آیه نخست، اختلاف نظر دارند. گروهی مانند: ابوالفتوح، فیض کاشانی و علامه طباطبایی آن را مربوط به صلح حدیبیه می‌دانند و گروه دیگری مانند شیخ طوسی، زمخشری و فخر رازی، آن را مربوط به فتح مکه دانسته‌اند و هر دو گروه به روایاتی استناد کرده‌اند.
۲. رجوع شود به جدول شماره ۳.

چهار حوزه بررسی نموده اند که در ادامه با تفصیل بیشتری بررسی می‌گردد.

۲-۲. شرکت کنندگان و جاماندگان در همراهی رسول خدا ﷺ

از جمله مواردی که قرآن کریم در رابطه با صلح حدیبیه به آن اشاره کرده، مشارکت و عدم مشارکت برخی مسلمانان در این سفر است. خداوند در آیه ۴ سوره فتح درباره مسلمانانی که با ایمان کامل به خداوند و رسولش و وعده‌های آنان، پیامبر ﷺ را در این سفر همراهی کردند، ضمن ستایش از آنان به ایشان اطمینان می‌دهد که لشکرهای آسمان و زمین از آن خداوند است^۱. خداوند سبحان در این آیه خود را عامل آرامش دل‌های مؤمنان معرفی می‌کند و دست یافتن به این آرامش را در سایه‌ی الطاف الهی می‌داند که مؤمنان برای رسیدن به آن بایستی لیاقت داشته باشند و الطاف الهی و یاری‌رسانی خداوند، عالمانه و حکیمانه است. پس ابتدا ایمانی لازم است تا خداوند آرامش را بر دل مؤمن نازل کند. بنابراین مقدمه، رسیدن به آرامش، ازدیاد ایمان است (قرآنی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۱۱۵). با توجه به این آیه، جمع کثیری (بین ۱۲۰۰ تا ۱۶۰۰ نفر) از مسلمانان و مؤمنان، با اشتیاق، اطمینان و ایمان کامل به خداوند، رسول گرامی را در این سفر همراهی کردند. آیات ۱۱ و ۱۲ سوره فتح، درباره‌ی آن دسته از مسلمانانی که دعوت پیامبر ﷺ را برای همراهی نپذیرفتند، نازل شده است.^۲ این آیات، متعرض حال عرب‌هایی است که از یاری رسول خدا ﷺ خودداری کردند و در سفر مکه شرکت نکردند. خدای سبحان در این آیات به رسول گرامی‌اش خبر داد، اینان به زودی تو را می‌بینند و از نیامدن خود اعتذار می‌جویند که سرگرم کارهای شخصی و رسیدگی به اهل و مال بودیم و از تو می‌خواهند برایشان طلب مغفرت کنی، ولی خدا آنان را در آنچه می‌گویند تکذیب می‌کند و تذکر می‌دهد که سبب نیامدنشان، چیزی است غیر از آنچه که اظهار می‌کنند و آن سوءظنشان به وعده‌های الهی می‌باشد و خبر می‌دهد که به زودی در خواست می‌کنند که به تو ببیوندند و تو نباید بپذیری، چیزی که هست به زودی دعوتشان خواهی کرد به جنگ با قومی دیگر، اگر اطاعت کردند که اجری جزیل دارند و گرنه عذابی دردناک در انتظارشان است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸: ۴۱۵).

۱. (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶: ۴۴؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸: ۶۸-۶۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴: ۳۳۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹: ۱۶۹).

۲. قمی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۳۱۵؛ طوسی، بی تا، ج ۹: ۳۲۱-۳۲۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹: ۱۷۳-۱۷۴؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵: ۴۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸: ۷۳-۷۴).

۳-۲. بیعت رضوان

رسول خدا ﷺ به دنبال تأخیر نماینده اعزامی خود به مکه و نیز شائبه‌ی قتل یا زندانی شدن او، اصحاب خود را برای بیعت فراخواند و مسلمانان نیز بجز یک نفر، همگی گروه گروه آمدند و با رسول خدا ﷺ بیعت کردند. خداوند با نزول آیات ۱۸ و ۱۹ سوره فتح، رضایت و خشنودی خود را از مؤمنان شرکت‌کننده در این بیعت اعلام فرموده و به همین جهت به بیعت «رضوان» معروف شده است.^۱ خداوند با نزول این آیات، رضایت خود را از مؤمنانی که در زیر درخت با رسول خدا ﷺ بیعت کردند، اعلام می‌دارد، آنگاه بر آنان منت می‌گذارد که آرامش را بر قلبشان نازل کرده و به فتحی قریب و غنیمت‌های بسیار نویدشان می‌دهد (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸: ۴۲۶). به عبارتی دیگر خداوند به مؤمنان فداکار و بیعت‌کننده با رسول خدا ﷺ چهار پاداش بزرگ داد که از همه مهم‌تر رضایت و خشنودی خداوند بود و بعد سکینه و آرامش الهی و سومین موهبتی که به آنان داد، مژده فتح خیبر و در نهایت وعده‌ی کسب غنائم مادی فراوان به مؤمنان بود که از سال هفتم هجری به بعد در جنگ‌های مختلف به ویژه جنگ خیبر نصیب آنان گردید (مکارم شیرازی، ۱۳۸۴، ج ۲۲: ۶-۷).

۴-۲. اهمیت و دستاوردهای صلح حدیبیه

قرآن کریم در راستای اهمیت و فواید این صلح برای مسلمانان، به طور کلی سوره فتح و به طور خاص آیات اول و بیست و چهارم و بیست و پنجم این فتح را نازل کرده است. خداوند از صلح حدیبیه در آغاز سوره فتح^۲، به عنوان یک پیروزی آشکار یاد کرده است. همچنین در آیات ۲۴ و ۲۵ همین سوره^۳، صلح حدیبیه را خواست و اراده‌ی خدا معرفی می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸: ۴۲۵). با توجه به این آیات، خداوند با این صلح، از یک سو دست تجاوز مشرکان را قطع و از سوی دیگر مؤمنان را از کشتن مشرکان بازداشت. یعنی هم حفظ قداست حرم و مکه نمود و هم آتش بس ده ساله‌ای ایجاد کرد که برکات

۱. لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا (۱۸) وَ مَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَا وَ كَانَ اللَّهُ غَزِيرًا حَكِيمًا (۱۹).

۲. اکثر مفسران به ویژه مفسران منتخب در این پژوهش، در این مورد متفق القول می‌باشند (طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶: ۵۳؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸: ۷۹؛ زمخسری، ۱۴۰۷، ج ۴: ۳۳۹؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۳۱۵؛ طوسی، بی تا، ج ۹: ۳۲۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹: ۱۷۷؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵: ۴۳).

۳. إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا.

۴. وَ هُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ وَ كَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا* هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَ الْهَدْيِ مَعْكُوفًا أَنْ يَبْلُغَ مَجَلَّهُ.

زیادی از قبیل افزایش تعداد مسلمانان، انجام عمره با شکوه و عظمت هرچه تمام‌تر در سال بعد و نیز فتح مکه به دنبال داشت. به طور کلی غالب مفسرین، این صلح را فتح مبین، راه‌گشای نفوذ با عزت اسلام و زمینه ساز رشد سریع اسلام دانسته‌اند (قرائتی، ۱۳۷۴: ۱۳۸).

۵-۲. تحقق رؤیای رسول خدا ﷺ و وعده الهی برای مؤمنین

برخی از اصحاب رسول خدا ﷺ به برخی مندرجات صلح‌نامه و به ویژه محقق نشدن زیارت و طواف کعبه در این سفر بنا به رؤیای رسول خدا ﷺ، اعتراض کردند و مباحثی میان آن‌ها و رسول خدا ﷺ انجام شد. آیه‌ی ۲۷ سوره فتح^۲ در همین رابطه و در طریق بازگشت به مدینه نازل و تأکید کرد: این رؤیا صادق بوده و این مطلب؛ حتمی، قطعی و انجام شدنی است^۳. در این آیه شریفه، دو خبر غیبی از آینده داده شده و هر دو نیز در آینده نزدیک برای مسلمانان به وقوع پیوست، یکی فتح خیبر بود که در این آیه به عنوان «فتح قریب» تعبیر شده و تقریباً در فاصله هشت ماه و در ماه رجب سال هفتم هجری واقع شد و دیگر ورود به «مسجدالاحرام» و انجام اعمال عمره بود که به فاصله یک سال در ماه ذی القعدة سال هفتم، انجام گرفت و آن نیز در تاریخ اسلام به عنوان «عمره القضا» معروف شده است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۸: ۳۲۲؛ مجلسی، ۱۴۰۱، ج ۲۰: ۳۲۴).

۶-۲. تحلیل نگرشی قرآن از صلح حدیبیه

با توجه به بررسی‌هایی که از گزاره‌های قرآن درباره صلح حدیبیه انجام شد، نکات قرآنی برگرفته از آیات ذکر شده از نظر نگرشی عبارت اند از:

سنت خداوند در مورد لطف به مؤمنان قطعی و حتمی و تمام پیروزی‌ها و پیشرفت‌ها، به تدبیر و اراده الهی است و در نظام هدایت الهی، هیچ ابهامی وجود ندارد و لذا غلبه حق بر باطل، سنت قطعی الهی است.

جهادگریزان در واقع با همراهی نکردن رسول خدا ﷺ، از ترس کشته شدن یا شکست مسلمانان، بخل، محرومیت و رسوایی را بر خود خریدند.

۱. طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶: ۶۱؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸: ۸۱؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴: ۳۴۳؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۳۱۶؛ طوسی، بی تا، ج ۹: ۳۳۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹: ۱۸۷؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵: ۴۴.

۲. لَقَدْ صَدَّقَ اللَّهُ رَسُولَهُ الْرُّؤْيَا بِالْحَقِّ لَتَدْخُلَنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ آمِنِينَ مُحَلِّقِينَ رُءُوسِكُمْ وَمُقَصِّرِينَ لَا تَخَافُونَ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَبَعَلْ مِنْ دُونِ ذَلِكَ فُتْحًا قَرِيبًا.

۳. طبری، ۱۴۱۲، ج ۲۶: ۶۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۲۸: ۸۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۴: ۳۴۵؛ قمی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۳۱۷؛ طوسی، بی تا، ج ۹: ۳۳۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹: ۱۹۰؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۵: ۴۵).

پیروزی همیشه در سایه جنگ و جهاد نیست گاهی صلح، نشانه‌ی پیروزی است و گاهی هم زمینه ساز گسترش اسلام می‌شود و همه چیز به دست خداست. حاکمیت ارده الهی بر عالم، تاخدا اراده نکند، هیچ چیزی تحقق پیدا نمی‌کند. بیعت با پیامبر ﷺ، بیعت با خداست و بیعت گرفتن از مردم، منافاتی با توحید و توکل ندارد.

اصحاب بیعت رضوان تا مرز شهادت و عدم فرار با رسول خدا ﷺ بیعت کردند. بیعت یک تعهد شرعی است که وفای به آن لازم و شکستن آن عواقب دارد. خواب انبیا از خواب‌هایی است که حتماً محقق می‌شود و ورود مسلمانان به مسجدالحرام در حال آرامش، یک پیشگویی در قالب رویای صادقه پیامبر بود که به تحقق پیوست و جلوه‌ی اعجاز قرآن کریم است.

۷-۲. تحلیل نگارشی قرآن از صلح حدیبیه

همانگونه که اشاره گردید، قرآن کریم نامی از صلح حدیبیه نبرده و به صحنه‌های ظاهری حوادث اشاره نمی‌کند، اما تحلیل‌های نگارشی آن متضمن برخی پردازش‌های تاریخی و یا همان ساختار نگارشی است. مهم‌ترین مباحث پردازش تاریخی قرآن عبارتند از:

اشاره به رؤیای صادقه رسول خدا ﷺ که زمینه حرکت پیامبر و یارانش به سوی مکه را فراهم نمود.

پرهیز منافقان از همراهی پیامبر ﷺ در این سفر.

بیعت گرفتن رسول خدا از مسلمانان که به بیعت رضوان مشهور گشت.

حمایت و همراهی مسلمانان مخلص با رسول خدا ﷺ تا پای جان.

انعقاد صلح بین مسلمانان و مشرکان مکه.

۸-۲. صلح حدیبیه از منظر منابع منتخب تاریخی

انعکاس مباحث تاریخ اسلام و سیره پیامبر ﷺ در متون تاریخی، گزینشی از حوادث آن ایام و اجزایی پراکنده از مجموعه کلان تاریخ اسلام است که نمی‌توان آن‌ها را همه‌ی محتوای تاریخ اسلام و سیره نبوی قلمداد کرد. منابع اصلی تاریخ اسلام همچون مغازی و اقدی، طبقات ابن سعد، سیره ابن هشام، تاریخ طبری و دیگر منابع علی‌رغم پرداختن به بسیاری از حوادث جزئی و کم‌اهمیت و گاه بی‌اهمیت، فقط اشاره‌ای اندک به تحلیل

اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عصر نبوی کرده‌اند، در حالی که عمده روایات آن‌ها که خود نقل پیشینیان بوده، بیشتر فضیلت‌سازی برای اشخاص و قبایل مختلف عرب بوده است.

۹-۲. رؤیای رسول خدا ﷺ و وعده الهی برای مؤمنان

رسول خدا ﷺ در سال ششم هجری، بعد از رؤیای صادق خود (ایشان خواب دیدند وارد خانه کعبه شده و سر خود را تراشیدند و کلید خانه را گرفته و به عرفات رفتند) (واقعی، ۱۴۰۵، ج ۲: ۴۳۳)) تصمیم گرفتند همراه عده‌ی زیادی از مسلمانان به زیارت خانه خدا رفته و عمره به جای آورند. آن حضرت در اول ماه ذی القعدة به همراه عده‌ی زیادی از مسلمانان عازم مکه شدند. واقعی در مغازی تعداد این همراهان را از هزار و چهارصد تا هزار و پانصد و بیست نفر ذکر کرده (واقعی، ۱۴۰۵، ج ۱: ۵۷۴) در حالی که ابن هشام تعداد مسلمانان را از هفتصد تا هزار و چهارصد نفر ذکر کرده است (ابن‌هشام، بی تا، ج ۳: ۳۲۲). ابن سعد نیز این عده را تا هزار و ششصد نفر ذکر شمرده (ابن‌سعد، ج ۲: ۹۵) در حالی که طبری تعداد همراهان رسول خدا ﷺ را هفتصد نفر بیان کرده است (طبری، ۱۴۰۸، ج ۲: ۲۷۱) البته طبری اقوال مختلف را نیز در این‌باره ذکر می‌کند.

رسول خدا ﷺ روز دوشنبه اول ذی‌القعدة سال ششم هجری، عبد الله ام‌مکتوم را به نیابت از خود در مدینه منصوب کردند و هیچ‌گونه سلاحی جز یک ششمیر که آن هم در نیام بود، همراه نداشتند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۱۱۸) و راهی مکه شدند. هنگامی که ایشان به محلی به نام غُسفان رسیدند، بسر بن سفیان کعبی به ایشان رسید و گفت: ای پیامبر خدا ﷺ؛ قریشیان از آمدن تو خبر یافته‌اند و بیرون شده‌اند و اوباش و قوم را همراه دارند و در ذی‌طوی اردو زده و قسم خورده‌اند که نگذارند وارد مکه شوی و اینک خالد بن ولید را با سواران خود به کراع‌الغمیم فرستاده‌اند (طبری، ۱۴۰۸، ج ۲: ۲۷۲). رسول خدا ﷺ با راهنمایی مردی از قبیله اسلم که راه‌های حجاز را خوب بلد بود، از مسیر دیگری به سمت مکه رفتند تا به منطقه‌ی حدیبیه رسیدند (رسولی محلاتی، ۱۳۹۷، ج ۱: ۱۴۵). پس از فرود آمدن رسول خدا ﷺ و مسلمانان در حدیبیه، مشرکان قریش سفیرانی را فرستادند و هدف رسول خدا ﷺ را از این سفر جویا شدند. ایشان فرمودند: ما برای جنگ با کسی نیامده‌ایم، برای عمره آمده‌ایم (طبری، ۱۴۰۸، ج ۲: ۲۷۶). رسول خدا ﷺ نیز برای تفهیم درخواست خود سفیرانی به نزد قریش فرستادند. از جمله خراش بن امیه کعبی بود که

مشرکان در صدد قتل وی برآمدند اما خویشان حاضر وی در جمع مشرکان، مانع از این کار شدند (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲: ۱۲۰). رسول خدا ﷺ سپس عثمان را فرستادند تا به قریش اعلام کند: ما فقط برای زیارت خانه خدا و بزرگداشت آن آمده و قربانی آورده‌ایم که می‌کشیم و باز می‌گردیم. اما قریش در جواب عثمان گفتند: اصلاً و ابداً در این سال نمی‌توانید به مکه درآیید. عثمان به مدت سه روز و البته در پناه ابان ابن سعید ابن عاص از خویشاوندان خود و اشراف مکه، در آنجا ماند (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲: ۱۲۰).

۱۰-۲. شرکت کنندگان و جاماندگان در همراهی رسول خدا ﷺ

منابع، گزارش کوتاهی درباره پرهیزکنندگان در این سفر ارائه نموده‌اند. به جز ابن هشام که صرفاً اشاره کرده عده ای رسول خدا را همراهی نکردند (ابن هشام، بی تا، ج ۲: ۳۰۸)، سایر منابع به این امر اشاره نکرده‌اند. آنان در مورد شرکت کنندگان به تفصیل توضیح داده و بعضی اطلاعات غیر ضروری را در آثار خود منعکس کرده‌اند. در واقع منابع تاریخی درباره صلح حدیبیه و ابعاد پیشینی و پسینی آن، به پردازش حوادث معطوف شده و به روایتی به تاریخ نگاری پرداختند و نه تاریخ‌نگری. با توجه به این ویژگی باید گفت برخلاف قرآن، منابع تاریخی به سمت تاریخ‌نگری نرفته و عمده به سوی تاریخ‌نگاری حرکت نمودند.

۱۱-۲. بیعت رضوان

به درازا کشیده شدن سفرعثمان و تأخیر وی و همچنین شایعه‌ی قتل او و دیگر مسلمانان اعزامی رسول خدا ﷺ توسط قریش، سبب شد پیامبر ﷺ به منظور تحکیم موقعیت خود و ایجاد روحیه مقاومت در مسلمانان، آنان را به بیعت مجدد فراخواند. مسلمانان دعوت رسول خدا ﷺ را اجابت و با آن حضرت بیعت کردند. آنان در بیعت رضوان با رسول خدا ﷺ بر دو مسئله بیعت کردند؛ هرگز نگرزند و تا پای مرگ بایستند. بیعت مسلمانان با رسول خدا ﷺ در زیر درخت سَفْرَه انجام شد از این رو به آن بیعت شجره می‌گویند (ابن هشام، بی تا، ج ۳: ۳۳۰؛ ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲: ۹۵ و ۷۷؛ طبری، ۱۴۰۸، ج ۲: ۶۳۲). پیامبر ﷺ پس از بیعت مسلمانان، هنوز در حدیبیه در انتظار بازگشت فرستادگان خود به نزد قریش بودند. سرانجام آن‌ها آمدند و معلوم شد قریش به هیچ وجه اجازه نمی‌دهد مسلمانان به مکه وارد شوند. در حالی که حدود دویست سوار به فرماندهی خالد بن ولید از سوی قریش در اطراف حدیبیه مراقب اوضاع و احوال مسلمانان بودند (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۲: ۹۵).

۱۲-۲. مفاد صلح حدیبیه

در پایان، سهیل بن عمرو سفیر قریش با رسول خدا ﷺ دیدار کرد و قرار شد میان مسلمانان و مشرکان مکه پیمان صلح منعقد شود و مسلمانان به مدینه بازگشته و سال بعد به زیارت خانه‌ی خدا بیایند. کاتب قرارداد صلح حدیبیه، امام علی علیه السلام بود. حضرت به دستور رسول خدا ﷺ و مطابق خواست سفیر قریش، متن قرارداد و مفاد صلح‌نامه را نوشت. در این صلح‌نامه مقرر شد:

(۱) جنگ تا ده سال متوقف شود و در آن مدت مردم در امان بوده و مزاحم یکدیگر نباشند.

(۲) نسبت به یکدیگر خیانت نکنند و سرقت و غارتی انجام ندهند و کاری به یکدیگر نداشته باشند.

(۳) هرکس دوست داشته باشد با رسول خدا ﷺ پیمان ببندد و هرکس مایل باشد با قریش هم پیمان شود.

(۴) هرکس از قریش که بدون اجازه‌ی ولی خود به نزد محمد ﷺ بیاید او را برگردانند و اگر کسی از اصحاب محمد ﷺ به قریش پناهنده شود، او را برنگردانند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰، ج ۲: ۷۴-۷۵).

(۵) محمد ﷺ امسال با یارانش برگردند و سال آینده به حج مشرف شوند مشروط بر آنکه فقط سه روز در مکه اقامت کرده و هیچ اسلحه‌ای جز همان مقدار که برای مسافر ضروری است همراه نیاورند و شمشیرهایشان در غلاف باشد (واقعی، ۱۴۰۵، ج ۲: ۴۶۵؛ طبری، ۱۴۰۸، ج ۲: ۶۳۵؛ ابن‌سعد، ۱۴۱۰، ج ۲: ۷۸).

در پایان قرارداد حدیبیه، قبیله خزاعه با پیامبر اکرم ﷺ هم پیمان شدند و قبیله بنی بکر نیز در عهد و پیمان قریش قرار گرفتند (ابن‌سعد، ۱۴۱۰، ج ۲: ۱۲۱). رسول خدا ﷺ مطابق مفاد قرارداد به مسلمانان فرمود: سر بتراشند و شتران قربانی کنند. در ابتدا آنان نپذیرفتند و بیشتر مردم را شبهه گرفت. پس رسول خدا ﷺ سرتراشیده و قربانی کردند و سپس مسلمانان سرتراشیدند و قربانی کردند و همراه پیامبر ﷺ به مدینه بازگشتند (یعقوبی، ۱۳۸۲، ج ۱: ۴۱۴). صلح حدیبیه بر خلاف برداشت نخست مسلمانان، تأثیر شگرفی در آینده اسلام گذاشت. به گفته‌ی واقعی، در اسلام فتحی بزرگ‌تر از حدیبیه نبود (واقعی، ۱۴۰۵، ج ۲: ۶۰۷). چرا که این صلح زمینه به رسمیت شناختن اسلام در سراسر شبه جزیره را فراهم و آرامش جامعه اسلامی برای تبلیغ در بین قبایل را زمینه سازی کرد.

تحلیل نگارشی منابع تاریخی

در بررسی گزارش منابع منتخب تاریخی در ارتباط با صلح حدیبیه از نظر نگارشی موارد مشترکی بین منابع منتخب وجود دارد که عبارتند از:

۱. دعوت رسول خدا ﷺ در بین راه مکه از قبایل بدوی برای همراهی و زیارت کعبه (البته آنان از بیم کشته شدن نپذیرفتند)؛
۲. گزارش درباره قصد پیامبر ﷺ از سفر خود مبنی بر انجام عمره و مناسک حج و حتی تعداد شتران قربانی و تنها شمشیر غلاف شده همراه مسلمانان؛
۳. اشاره به بیعت مسلمانان با رسول خدا ﷺ در زیر درخت (بیعت شجره) یا همان بیعت رضوان.
۴. تأکید قریش بر انصراف مسلمانان از عمره در آن سال به عنوان پیش شرط صلح.
۵. سماجت برخی مسلمانان مبنی بر منصرف کردن رسول خدا ﷺ از امضای قرارداد صلح حدیبیه؛
۶. کتابت متن صلحنامه توسط امام علی علیه السلام و بیان مفاد آن؛
۷. اذعان عمر بن خطاب مبنی بر شک نسبت به رسول خدا ﷺ (وی گفته بود اگر کسانی را می‌یافتم که به آن واسطه دست از مسلمانانی برمی‌داشتند، من هم دست برمی‌داشتم)؛
۸. عدم پذیرش امر پیامبر ﷺ از سوی عمر بن خطاب برای رفتن به نزد قریش.

تحلیل نگارشی منابع تاریخی

بررسی مجموع گزارش‌های منابع منتخب درباره صلح حدیبیه و حوادث قبل و بعد آن نشان دهنده این حقیقت است که مورخان مسلمان به ویژه نویسندگان چهار اثر مورد مطالعه قرار گرفته در این مقاله؛ اول: به شرح حادثه البته با بیان راویان آن پرداخته و از تجزیه و تحلیل علل حوادث و اتفاقات پرهیز نموده‌اند. دوم: نویسندگان منتخب به جز یک نفر (ابن هشام) با نگاهی جانبدارانه به ذکر حوادث پرداخته‌اند و از پرداختن به دلایل برخی حوادث پرهیز نموده‌اند. بنابر این از نظر نگارشی مورخان منتخب بیشتر به دنبال تأیید و تثبیت وضع موجود بوده‌اند.

مواد مشترک میان قرآن و منابع منتخب

در بررسی و مقایسه گزارش‌های قرآن و منابع منتخب، نکات مشترکی ذکر شده است

که عبارت است از: بیعت مسلمانان با رسول خدا ﷺ، یاد کردن از صلح حدیبیه به عنوان فتح المبین، همراهی نکردن عده‌ای از قبایل در این سفر و ممانعت مشرکان قریش از ورود مسلمانان به مسجدالحرام (جدول شماره ۱).

موارد تفاوت قرآن با منابع منتخب

در بررسی و مقایسه گزارش‌های قرآن با منابع منتخب این نکات قابل تأمل است: منابع منتخب در موضوع صلح حدیبیه عمدتاً به وقایع و حوادث جاری این واقعه اشاره کرده‌اند، اما گزارش‌های قرآن مبتنی بر یک الگوی خاص است که همان الگوی نگرشی است و درصدد ارائه یک الگوی کامل برای مسلمانان در رابطه با یاری پیامبر ﷺ و حقیقت ایمان نسبت به خداوند و نیز در برخورد با مشرکان و... می‌باشد. قرآن در واقع یک حکم کلی و کامل را تبیین کرده تا مسلمانان بتوانند حقیقت ایمان را در پرتو آیات الهی درک کنند و به قول و فعل رسول خدا ﷺ اعتماد نمایند و وعده الهی را تخلف ناپذیر بدانند (جدول شماره ۲).

نتیجه گیری

در بررسی و مقایسه گزارش‌های قرآن و منابع تاریخی منتخب در خصوص صلح حدیبیه، با توجه به دیدگاه قرآن کریم که در چهارچوب الگوی نگرش به این موضوع پرداخته و منابع تاریخی منتخب که صرفاً با رویکردی گزارشی به این واقعه اشاره کرده‌اند، تشابهات و تفاوت‌هایی وجود دارد. نکات مشترک آن‌ها شامل: عدم همراهی برخی از قبایل بدوی با رسول خدا ﷺ در این سفر، ممانعت مشرکان قریش از ورود مسلمانان به مسجدالحرام، بیعت مسلمانان با رسول خدا ﷺ قبل از صلح حدیبیه و نام بردن از این صلح به عنوان پیروزی بزرگ و فتح مبین است که هم در پردازش‌های قرآن و هم در گزارش‌های منابع تاریخی منتخب بدان اشاره شده است. اما در باب تفاوت‌ها، منابع تاریخی در موضوع حدیبیه عمدتاً به حوادث و جزئیات جاری اشاره کرده‌اند، اما گزارش‌های قرآن (الگوی نگرش) مبتنی بر یک الگوی کامل و رویکرد هدایت‌گرانه برای مسلمانان در امر یاری رساندن به رسول خدا ﷺ و اطاعت امر الهی و ایمان به تحقق وعده الهی بوده است. با توجه به مباحث فوق، نتایج حاصل از این پژوهش درباره تشابه گزارش‌های قرآن و منابع منتخب عبارتند از: همراهی نکردن عده‌ای از قبایل بدوی با رسول خدا ﷺ قبل از مصالحه با قریش و پیروزی مسلمانان و رسول خدا ﷺ به عنوان فتح مبین که دستاورد بزرگ مسلمانان در این سفر بود (جدول شماره ۱). در بررسی و مقایسه تفاوت‌های گزارش‌های قرآن با منابع منتخب در موضوع واقعه حدیبیه (جدول شماره ۲) این نکات قابل تأمل است؛ منابع منتخب در این باره عمدتاً به حوادث و جزئیات جاری اشاره کرده‌اند اما گزارش‌های قرآن مبتنی بر یک الگوی خاص که همان الگوی نگرش است درصدد ارائه یک الگوی کامل و هدایت‌گرانه و خداپاورانه برای مسلمانان در باب تحقق وعده‌های الهی بوده است.

با توجه به مباحث فوق و صرف نظر از مصادیق انعکاس یافته در قرآن و منابع منتخب درباره صلح حدیبیه که در متن مقاله به آن پرداخته شده، نتایج حاصل از این پژوهش نشان‌دهنده‌ی این حقیقت است که ماهیت گزارش‌های قرآنی با وجود شباهت با گزارش‌های منابع منتخب، متفاوت بوده و صرفاً جهت اطلاع و آگاهی ارائه نگردیده است. بلکه هدف قرآن از ارائه این گزارش‌های تاریخی، ضمن نشان دادن ماهیت مشرکان و دشمنان اسلام، سرزنش گروهی از مسلمانان به جهت سستی و ضعف ایمان آنان به

خدا و رسولش و ابراز رضایت و خشنودی از مسلمانان یاری‌گر و تبعیت‌کننده از پیامبر ﷺ است و به آنان وعده‌ی تحقق رؤیای نبی ﷺ و پیروزی‌های مسلمانان در آینده (فتح مبین و فتح قریب) را می‌دهد.

پیوست ها (جدول)

جدول شماره ۱: موارد مشترک قرآن و منابع منتخب درباره صلح حدیبیه

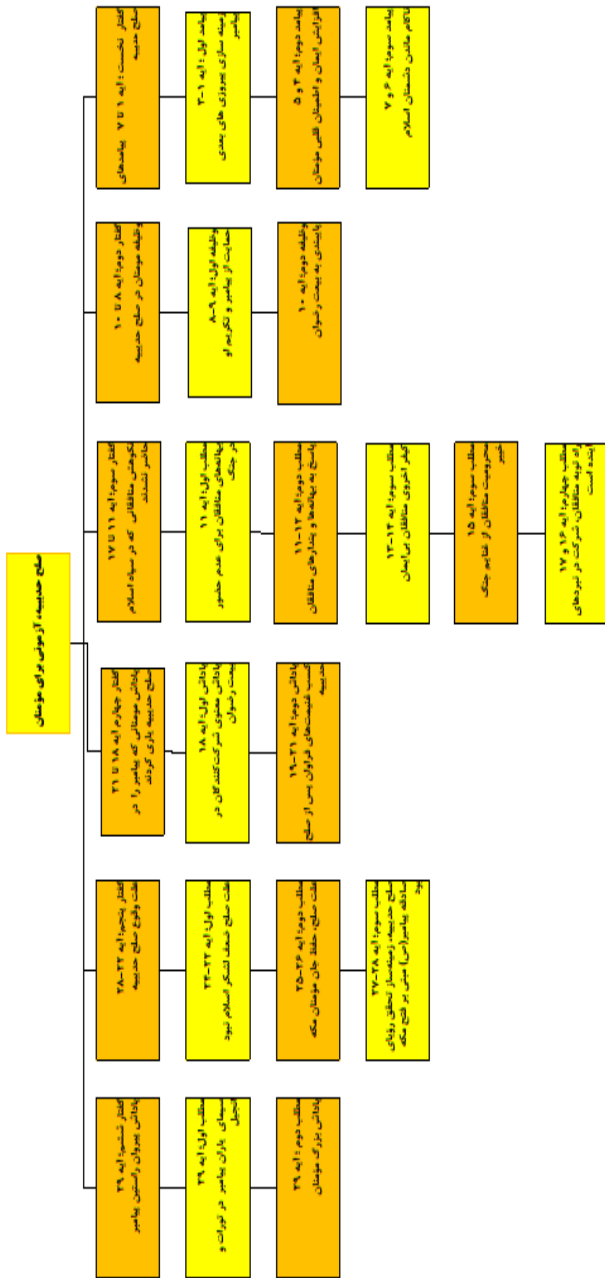
محتوای گزارش	قرآن	مغازی واقدهی	سیره ابن هشام	طبقات ابن سعد	تاریخ طبری
عدم همراهی عده‌ای از قبایل در این سفر با رسول خدا ﷺ	•		•		
مانعت نمودن مشرکان از ورود مسلمانان به مسجد الحرام	•	•	•	•	•
بیعت مسلمانان با رسول خدا ﷺ تحت عنوان بیعت شجره	•	•	•	•	•
نام بردن از این صلح به عنوان فتح مبین	•	•	•	•	

جدول شماره ۲: موارد تفاوت قرآن و منابع منتخب درباره واقعه صلح حدیبیه

محتوای گزارش	قرآن	مغازی واقدهی	سیره ابن هشام	طبقات ابن سعد	تاریخ طبری
بیان دلایل عدم همراهی برخی قبایل بدوی با رسول خدا ﷺ	•	-	-	-	-
بیعت با رسول خدا ﷺ بیعت با خداوند است	•	-	-	-	-
یاد کردن از موقعیت مسلمانان با عنوان فتح مبین با نزول سوره فتح	•	-	-	-	-
پیشگویی محقق شدن خواب رسول خدا ﷺ و ورود مسلمانان به مسجد الحرام	•	-	-	-	-
دستور قرآن مبنی بر آزمایش ایمان زنان مهاجر به مدینه پس از صلح با مشرکان	•	-	•	-	-

مقایسه تحلیلی نحوه انعکاس صلح حدیبیه در قرآن کریم (سوره فتح) و منابع تاریخی

کتابنامه

قرآن کریم

- ابن سعد، محمد بن سعد، (۱۴۱۰)، *الطبقات الکبری*، ج ۲، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، (۱۴۱۹)، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن واضح یعقوبی، احمد بن اسحاق، (۱۳۸۲)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آبتی. تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن هشام، عبدالملک، (بی تا)، *السیره النبویه*، ج ۲، بیروت: دارالمعروفه.
- جعفری، یعقوب، (۱۳۹۳)، *تاریخ اسلام از منظر قرآن*، قم: نشر معارف.
- جعفریان، رسول، (۱۳۹۵)، *تاریخ سیاسی اسلام*، ج ۱. قم: دلیل ما.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، (۱۴۱۷)، *سیر اعلام النبلاء*، تحقیق بشار عواد معروف، بیروت: مؤسسه الرساله.
- رسولی محلاتی، سیدهاشم، (۱۳۹۷)، *تاریخ اسلام*، بی جا.
- زمخشری، محمود بن عمر، (۱۴۰۷)، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*، مصحح مصطفی حسین احمد، ج ۳، لبنان- بیروت: دار الکتب العربی
- زینلی، بهمن، (۱۳۹۷)، مقایسه تحلیلی نحوه انعکاس غزوه بنی قینقاع در قرآن و منابع تاریخی، دو فصلنامه علمی - پژوهشی *تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء*، سال بیست و هشتم، دوره جدید، شماره ۲۱،
- صدر، سیدمحمدباقر، (۱۳۶۹)، *سنت های اجتماعی و فلسفه تاریخ در مکتب قرآن*، تهران: رجا.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، (۱۴۱۷)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ج ۱۸، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین قم.
- _____، (۱۳۴۷)، *ترجمه تفسیر المیزان*، ترجمه محمد باقر موسوی، ج ۲۰، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، ابوعلی الفضل بن الحسن، (۱۴۱۷)، *اعلام الوری باعلام الهدی*، قم: مؤسسه آل البيت.
- _____، (۱۳۷۲)، *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*، مصحح فضل الله یزدی طباطبایی و هاشم رسولی، ج ۳، ایران- تهران: ناصر خسرو.
- _____، (۱۳۷۵)، *ترجمه تفسیر جوامع الجامع*، ترجمه علی عبدالحمیدی، اکبر غفوری و احمد امیری، ایران- مشهد مقدس: نشر آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۴۰۸)، *تاریخ الرسل و الأمم و الملوک*، ج ۳، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- _____، (۱۴۱۲)، *جامع البیان فی تفسیر القرآن (تفسیر الطبری)*، لبنان- بیروت: دار المعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن، (بی تا)، *التبیان فی تفسیر القرآن*، مصحح احمد حبیب عاملی، لبنان- بیروت: دار احیاء التراث العربی
- فخر رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰)، *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*، ج ۳، لبنان- بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، (۱۴۱۵)، *تفسیر الصافی*، مقدمه و تصحیح حسین اعلمی، ج ۲، ایران- تهران: مکتبه الصدر
- قرائتی، محسن، (۱۳۷۴)، *تفسیر نور*، تهران: فرهنگ و ارشاد.
- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۳۶۷)، *تفسیر قمی*، ج ۲، قم: دارالکتاب.
- _____ (۱۳۶۳ش)، *تفسیر القمی*، تحقیق طیب موسوی جزایری، ج ۳، قم: دارالکتاب.
- کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق رازی، (۱۳۸۱)، *اصول من الکافی*، ج ۸، تهران: دارالکتاب الاسلامیه.
- گورکه، آندریاس (۱۳۸۶)، روایت تاریخی حدیبیه پژوهشی درباره گزارش عروه بن زبیر، ترجمه سید علی آقایی، *مجله تاریخ پژوهان*، شماره ۸ و ۹.
- مجلسی، محمدباقر، (۱۴۰۴)، *بحارالانوار*، ج ۲۰، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی، (۱۴۰۱)، *امتاع الاسماع*، تحقیق محمد عبدالحمید الخمیسى و محمد جمیل غازی، قاهره: دارالامصار.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۴)، *تفسیر نمونه*، ج ۲۲، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- واقدی، ابو عبدالله محمد بن عمر، (۱۴۰۵)، *المغازی*، ج ۱ و ۲، تحقیق مارسدن جونز، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.